

Володимир РИЖКО

ПРО ФІЛОСОФІЮ ОСВІТИ: ЯК ВОНА МОЖЛИВА¹

Розглядається проблема змісту філософії науки і методології науки та визначається особливість філософії освіти. Пропонується розмежовувати філософію освіти як педагогічну дисципліну і філософію освіти як філософську дисципліну.

За останнє десятиріччя в Україні зусиллями філософів В.П. Андрущенко, В.С. Лутая, М.І. Михальченка, С.Ф. Клепка, М.Д. Култаєвої та інших започаткований новий напрям філософських досліджень – філософія освіти. Створенням вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій з філософії освіти при Інституті вищої освіти АПН України зроблено ще один важливий крок у напрямку інтенсифікації досліджень у філософії освіти. Доводити важливість таких досліджень немає рації з огляду на зростання вагомості освіти в умовах переходу до інформаційного (знаннєвого) етапу розвитку.

Водночас усе зазначене не заперечує, а навпаки, стимулює потребу в подальшому аналізі особливостей філософії освіти як сфери пізнання, у полі філософської рефлексії.

Власне, визначеність стосовно філософії освіти (її змісту, методів, кола проблем) є аналогічною визначеності філософії науки загалом. Тому спочатку будемо розглядати проблеми предметної сфери філософії науки загалом, а потім зробимо висновки безпосередньо щодо філософії освіти.

До філософії науки (освіти також) доцільно (1) віднести питання, що стосуються вписування в контекст культури – екзистенціалів людської буттєвості – відповідних наукових знань; (2) розгляд тих питань, які не знаходять пояснення в концептах існуючих наукових знань, тобто для них потрібне ширше, ніж у тій чи іншій науковій дисципліні концептуальне поле. Іншими словами, філософські питання науки – це ті, які стосуються

¹Статтю підготовлено за підтримки гранту 05-03-913а для здійснення українсько-російського проекту «Постнекласична методологія: становлення, розвиток, принципи, перспективи (постанова президії НАН України від 6.04.2005 р., проект № 14).

відношення «Людина – світ», екзистенціалів людського буття і не знаходять пояснення у понятійному полі окремих наук.

Оскільки концепт «екзистенціали людського буття» (вжитий у даному разі як синонім культури) не набув поширення, необхідно його бодай коротко охарактеризувати.

При феноменологічному підході до розуміння людини очевидною є її тричленна структура: тіло, розум і духовність. Зупинимось тільки на концепті «духовність», оскільки він презентується в екзистенціалах людського буття – людиновимірних цінностях, що окреслюють людське буття у світі. У понятійному плані екзистенціали людського буття – це провідні категоріальні означення людської буттєвості, або те, що репрезентується філософськими категоріями – родовими поняттями – універсаліями. До них належать віра, надія, любов, воля, добро, істина, свобода, святе, справедливість тощо з їхніми опозиціями. Власне, уся мережа філософських (світоглядних) понять стосується сфери духовності і кожне з них є екзистенціалом людського буття. Зазначені екзистенціали складають основи людського буття людини у світі і, відповідно, є онтологією самого буття. Інша річ, що філософія, як понятійна структура, оперуючи цими поняттями, досі не виділяла дану прикмету відповідним іменем – «екзистенціали». Введення ж адекватного імені – це завжди ідентифікація змісту поняття й усвідомлення його як відповідної сутності, що надає змісту мислення більшої чіткості та однозначності. Тому звернення до поняття екзистенціалу, що, на перший погляд, є процедурою переіменування відомих речей – категоріальної структури, буцімто не таке вже й важливе. Але це не так, бо при введенні нового імені підкреслюється та особлива роль, яка належить цій структурі в людському бутті. Окрім цього, у такому разі відбулася експлікація провідної спрямованості духовності – забезпечення сенсів людської діяльності, основних гуманітарних цінностей. Тому розв'язання філософських питань науки – це завжди не що інше як занурення відповідних наукових проблем у коло духовності – екзистенціалів людського буття, сенсів людського існування.

Відтак, філософські питання окремих наук виникають тоді, коли ті чи інші наукові дисципліни роблять істотні, фундаментальні наукові відкриття і їх потрібно зрозуміти, тобто вписати в контекст існуючої культури, або інтерпретувати в концептах філософії, бо вона ж виступає квінтесенцією культури.

Це філософії до сили, оскільки вона, оперуючи поняттями – універсумами, завжди працює, так би мовити, на випередження. Крім того, її поняття – філософські категорії як родові поняття – загалом незмінні від виникнення людського роду, репрезентують його буттєвий світ, який, таким чином, є людиномірним (В.І. Шинкарук, С.Б. Кримський). У зв'язку з цим вони і можуть виконувати функцію пояснення нового, щойно відкритого і незрозумілого (до цього таємного).

Філософію науки (тих чи тих наукових дисциплін) можна називати ще втаємниченням, зануренням у невідоме або дещо екзотично – експлікацією

імпліцитного. Метафорично можна сказати, що філософія науки – це зазірання в потаємне, досі незвідане, але вже відкрите якимись науковими дисциплінами.

Якщо враховувати, що наукове пізнання має два плани – план відкриття і план визнання відкриття, або план його виправдання, легітимації (визнання), то філософія науки, безперечно, відноситься до плану легітимації відкриття. Завдяки такій її природі воно дискусійне, діалогове, а то й полілогічне. Справді, фізичне пізнання чудово ілюструє сказане: відкриття атома, його пізнання – кінець XIX та початок XX сторіч; хімія, біологія тощо. Стосовно соціогуманітарного пізнання, то тут проблема ще складніша, оскільки ці знання не мають чітко окреслених критеріїв фіксації відкриття, тому тут практично постійно точаться дискусії.

Філософія науки має ще одну сторону.

Оскільки філософія науки взаємодіє із переднім краєм науки практично тим, що тільки відкриває досі незвідане, то виникає проблема суб'єкта, або автора філософії науки. Справді нове наукове відкриття – це продукт фахівців відповідної галузі знань (наукової дисципліни). Ці фахівці тільки й можуть мислити в адекватних поняттях те, що вони зробили. Однак, оскільки ці результати нові, то перед ними постає проблема розуміння того, що вони зробили. І тут починаються спроби пояснити ці результати в поняттях спеціальних, але суміжних наук. Коли ж це не вдається, то звертаються до філософських концептів. Щоправда, філософські концепти безпосередньо не формулюються, а використовуються на інтуїтивному рівні, тобто аналізуються реальні результати пізнання, а філософські концепти беруться як самі собою зрозумілі, без їх осмислення. Інакше філософський зміст концептів просто не усвідомлюється. Така ситуація функціонування філософських концептів була описана В.І. Шинкаруком, О.І. Яценком.

Однак проблема полягає в тім, що треба з'ясувати, чому це можливо? Це можливо тому, що філософське мислення передбачає існування двох філософських суб'єктів – суб'єкта буденного, або профанного, та суб'єкта спеціалізованого, або професійного. Це вимагає пояснення.

Звичайно, традиційно вважається, що в пізнанні провідним є об'єкт пізнання. Це правильно, але і не зовсім. На першому («правильно») зупинився К. Поппер, коли висував ідею знання як знання об'єкта без суб'єкта. Власне, на цьому ґрунтується традиція усієї класичної науки, за якої науковим знанням вважалось те, в якому елімінований суб'єкт. Наукове знання у цьому плані є «об'єктним», тобто таким, що передає тільки прикмети об'єкта, а якщо дається щось від суб'єкта, то це свідчить про хибність такого знання. Такий погляд відіграв певну позитивну роль, якщо все це брати в контексті відношення «наука – інші знання». Він «очищував» наукове знання від ненаукового.

Однак вже неklasична наука змушена була переглянути зазначену позицію, позаяк вона зіткнулася із кризою очевидності, тобто на цьому рівні науки доводиться в сам зміст знання включити не тільки прикмети об'єкта

пізнання, але і суб'єкта, зокрема, прилад, позиції суб'єкта як спостерігача чи експериментатора, його інтерпретації об'єкта, мову, якою користується суб'єкт пізнання тощо. Вочевидь, що суб'єкт не тільки причетний, а й вмережений в тіло пізнавального процесу науки неklasичного зразка. Ще складнішою є ситуація, коли йдеться про філософське знання.

Щойно зазначалося, що у випадку філософського знання треба враховувати не просто властивості суб'єкта, а те, що філософське знання представлене двома суб'єктами.

Загалом «два» суб'єкти існують у мистецтві, художній літературі, навіть релігійному знанні. Але в зазначених формах свідомості проявляється функціонування другого суб'єкта при сприйнятті мистецтва, скажімо, читанні твору тощо. Дана ситуація знайшла відображення у постмодерній філософії, але своєрідно, екзотично, бо автор взагалі відкидається (ідея смерті автора).

Що ж стосується філософії, то тут проблема істотно інша. На це не звертається увага, але така необачність обертається багатьма непорозуміннями, плутаниною, а то і просто нехлюйським ставленням до філософії як феномену людського пізнання.

Йдеться про те, що так званий профанний суб'єкт філософії – це так би мовити «природний» стан мислення людини, оскільки людина мислить категоріями, що лежать в основах людської свідомості й опановуються людиною у процесі її соціалізації, передовсім при опануванні мови – провідним способом включення людини в людські комунікації, долучення до життєвого світу людського роду. Або коротше, людина, опановуючи мову, опановує категоріальний лад, що виробило людство, реалізуючи буття у світі. Цей категоріальний лад є рубрикацією світу відповідно до людського буття. Точніше: людина мислить себе у відношенні до світу («людина – світ»), а це відношення виражається категоріальним способом, тобто бінарним поділом світу на роди відповідно людського буття у світі. Ці «роди» – категорії – є поняттями філософії. Але категорійний лад у цьому плані функціонує інтуїтивно, неусвідомлено. Тобто людина як людина філософує від своєї людської природи, але на те, що вона «філософує» просто як свідома істота, не звертає уваги, не робить предметом рефлексії.

Усе вищесказане про категорії вже вивчене рядом дослідників і навіть експериментальним шляхом (твори Ж. Піаже та інших). Неусвідомленість, природність категорій часто стає підставою для думки, що взагалі філософування не є чимось важливим, бо людина, мовляв, і так знає, що таке буття чи небуття, має своє розуміння добра і зла тощо. Та річ в тім, що у такий спосіб філософування (де опертя – це інтуїція) має досить обмежений характер, воно обмежене індивідуальним досвідом чи досвідом окремих сфер пізнання. Але в ситуаціях, коли треба трансцендентувати, цей спосіб філософування, звичайно, використовується. Без нього не можна обходитися в жодній сфері пізнання, навіть у такій високій, як наука. Прикладом

може бути, скажімо, атомна фізика періоду її становлення чи будь-які інші сфери наукового пізнання (біологія періоду становлення генетики тощо). І в даному разі треба звернути увагу на слово «становлення», що тут вжите двічі. Воно несе значне навантаження, бо вказує на ту особливість, що саме у станах «становлення» чогось виникає потреба філософування, бо то є періоди неозначеності в існуючих концептах, періоди виходу за звичне, періоди, коли «ніщо» зникає і його місце заступає «щось». Ось за таких умов вдаються до пояснення цього «щось». Задіюється «категоріальне» мислення, яке, так би мовити, завжди існує, бо воно взагалі складає основу мислення. Але на розглядуваному рівні, як уже зазначалось, категорії функціонують інтуїтивно, не систематично, невідрефлексовано, довільно, без урахування досвіду рефлексії. І тут можуть бути як вдалі здогадки, так і курйозні міркування, навіть міфологічного характеру.

Водночас існує другий суб'єкт філософування – професійний, той, що спеціально досліджує категоріальний лад мислення. При цьому враховується історичний людський досвід, тобто опертям тут виступає історія, розмаїття проявів змісту категоріального ладу, його системність, а також вирізняються можливі наслідки того чи іншого змісту категорій. Зрозуміло, що на професійному рівні ступінь ризику помилитися значно менший, ніж на непрофесійному. Але...

Але у такому випадку виникають проблеми, які треба враховувати. Йдеться про саму особливість професійного філософського дискурсу стосовно відповідної досліджуваної предметності. Ця особливість проявляється в тому, що сам дискурс відбувається, скажімо, стосовно освіти як осмислення тих нових феноменів, які виявили дослідники освітянського простору. Виявляється, що професіонал у філософії за емпіричний вихідний матеріал бере те, що вже відкрито, напрацьоване в теорії освіти. Тут відбувається часовий зсув: професійний філософ, образно кажучи, йде за теоретиком освіти. У цьому процесі професійний філософський дискурс виявляє те, що не є сферою теорії освіти (сміслові сенси, скажімо, освітянських технологій, осмислення нових концептів, що ними користується теоретик тощо). Усе це філософ-професіонал здійснює на тлі системних філософських поглядів, контексту філософської культури. Тому він «запізнюється» порівняно із діяльністю теоретика освіти, але здійснює дослідження тієї проблематики, яка не входить у сферу діяльності теоретика. Якщо ж теоретик і торкається відповідних філософських проблем, то робить це на інтуїтивному рівні, тобто не у формі логічного й історичного обґрунтованого розмірковування, а на рівні здогадок, версій, життєвої мудрості.

Інакше все це можна розглядати таким чином: філософія освіти (чи будь-якої іншої наукової дисциплінарної структури) є рефлексією над тими здобутками, практиками, які отримані фахівцями в галузі теорії освіти, освітянських практик (або того, що вже є в освіті). Філософська рефлексія – «включення» відповідних наукових досягнень в контекст культури, її сенсів та цінностей, взаємодії з іншими культурними феноменами, зрештою,

позиції людини в світі у зв'язку з тими феноменами, що виявлені. Це, зрозуміло, є полем філософської рефлексії, нуртуванням думки щодо універсальї культури.

Філософія освіти водночас є не тільки полем освітянських смислів, але й виступає методологією теорії освіти. Щоб вести розмову в цьому плані, треба здійснити бодай первинну експлікацію поняття «методологія», оскільки інтуїтивного розуміння його змісту, вочевидь, обмаль. Існує багато тлумачень поняття методології, і в даному випадку немає резону зупинитися на їх розгляді. Важливо зазначити, що методологія того чи іншого дослідницького процесу – це його філософія, але виражена операційними поняттями. Справді, коли йдеться про методологію розв'язання якихось питань, то йдеться про вибір шляхів руху думки, їх спрямування, ідей, якими керується дослідник. Але якщо у філософії усе це має характер опису та пояснення (що це таке, як воно можливе тощо), то в методології виражаються операції, які треба здійснити, аби досягти відповідного результату. Не випадково про методологію доводиться говорити в термінах теорії алгоритмів, програм, проектів, моделей.

Водночас доцільно врахувати, що методологія як філософський дискурс взагалі є парадоксальним феноменом.

Парадоксальність методології полягає в тому, що без неї не можна обійтися у науковому дослідженні, але коли здійснюється наукове дослідження (йдеться про фундаментальне за своїм змістом революційне дослідження), то методології в такому разі просто не існує. Далі, парадоксальність методології криється в тому, що методологія створюється для здійснення відкриття. Але в силу першого парадоксу, вона неможлива і, відтак, не потрібна. І ще одне: парадоксальність методології ще й у тому, що за своїм призначенням методологія раціональна а за своїм функціонуванням – ірраціональна. Дані положення вимагають обговорення, роз'яснення.

Перший зазначений тут парадокс методології передусім стосується фундаментальних відкриттів, тобто тих, що пов'язані з революцією в науці, і тому ні про шлях відкриття, ні про те, що отримано у процесі відкриття, просто нікому не відомо. Мова може йти про гіпотези, здогадки, але не якийсь чітко означений результат. Хоча, зрозуміло, відкриття здійснювалося за допомогою певної методології. Однак вона була інтуїтивною, не вираженою чітко окресленими правилами операцій. Тому всі фундаментальні наукові відкриття на початку є випадковими, непередбачуваними. Про це можуть свідчити відкриття у фізиці, взагалі в будь-якій науці.

Другий парадокс криється в тім, що методологія наукового пізнання формулюється, але вже після відкриття в науковому пізнанні. Вона виступає осмисленням шляхів поневіряння думки вченого у процесі наукового відкриття. Причому тут важливо, що це осмислення (або легітимація наукового пошуку) здійснюється, умовно кажучи, у два етапи. На першому етапі осмислення наукового відкриття здійснюється авторами (чи тими, хто працює в цій галузі) наукового відкриття. Їх мета – вияснити, як можливе

відкриття, розібратися в тому, що, власне, означає це відкриття, яке його значення тощо. Скажімо, в цьому плані були проведені знамениті дискусії фізиків з приводу теорії відносності, квантової і релятивістської фізики, генетики тощо. Але існує і другий етап розробки методології. Він пов'язаний із творчістю професійних методологів. Якщо перші осмислення ведуться в концептах теорій відповідних наукових дисциплін, то другі — в концептах філософії. Їх завдання те саме, але досягається різними засобами і має різні наслідки. Важливо, що філософський дискурс має системний характер, він пов'язаний із в'ясненням культурного контексту наукового відкриття і встановленням смислів, котрі воно несе. При цьому треба враховувати здійснене С.Б. Кримським розмежування значення та смислу. Якщо значення — це спосіб дії знака, то смисл — ті сенси, які несе знак, тобто це культурний контекст знака. Зазначимо, що дискурс фахівців зводиться до в'яснення значень наукових відкриттів. Це не означає, що не можуть бути зроблені певні міркування і про смисли, але то не є основним завданням. Ретельно смисли наукових відкриттів розробляються на рівні професійного філософського дискурсу.

Третій виділений нами парадокс методології в тім, що її призначення раціоналізувати творчість вченого, але функціонує вона ірраціональним чином. Власне, відповідь стосовно цього міститься в другому парадоксі. Треба тільки додати, що раціоналізація методології потрібна для вписування відкриття у контекст культури, а це здійснюється у процесі навчання, тобто підготовки фахівців, в колі майбутніх вчених. Вони можуть скористатися методологічними положеннями для вишколювання свого інтелекту, вироблення відповідних знань, вмінь та навичок. Але це не буде годитися їм як алгоритм, а тільки як поле діяльності, як те, від чого можна «відштовхнутися» і йти далі.

А тепер підведемо деякі результати здійсненого аналізу.

Вочевидь розгляд питання про особливість філософії науки, зокрема філософії освіти, пов'язаний із в'ясненням особливостей філософування загалом, так і питанням про особливість і функціонування методології. Виявляється, що ці питання пересікаються чи навіть дублюють одне одного. Тобто як у філософії існують «два суб'єкти», так і в методології існують «два суб'єкти». Але це має важливі наслідки, зокрема, для розуміння кодифікації результатів дослідження.

Йдеться про те, що хоча і можна, але надто важко чітко розмежувати, до якої кваліфікаційної рубрики віднести, скажімо, дослідження у сфері теорії освіти і філософії освіти. Це питання стає дошкульним тоді, коли в рамках теорії освіти розглядаються філософські питання, а в рамках досліджень філософії освіти аж ніяк не обійтися без розгляду якихось конкретних теоретичних питань освіти. Може йтися тільки про певну частку переваг того чи іншого змісту. Особливо це важко робити стосовно соціогуманітарного знання, де критерії «теоретичності» і критерії «філософічності» досить непрозорі, розмиті. Щодо природничих, технічних і математичних наук

питання так гостро не стоїть, бо їхні методики та концепти чіткіше окреслені. У цих наукових дисциплінах існує певне розмежування емпіричного та теоретичного рівнів пізнання. Більше того, саме теоретичне в цих дисциплінах здебільшого виражається мовою математики і тому воно чітко відмежовується від буденної мови, в якій категоріальні прикмети вмержені у семантику цієї мови. Те саме властиве і для соціогуманітарного знання, яке здебільшого користується буденною мовою, і в якому емпіричний і теоретичний рівні практично не розмежовуються, це знання синкритичне, метафоричне тощо.

У соціально-гуманітарному пізнанні філософування часто-густо виконує роль теорії, у крайньому разі тут теоретичне і філософічне важко розрізнити. Окрім зазначеного, треба (ще раз повторимо) розмежовувати філософію науки та методологію науки. Філософія науки – це рефлексія над наукою, або, образно кажучи, вписування науки у контекст культури (виявлення сенсів наукових положень). Методологія ж (йдеться про філософську методологію, бо є ж методологія в окремих наукових дисциплінах) – це вчення про значення наукових положень, або вираження положень філософії науки в операційних поняттях. Якщо врахувати різницю між філософією науки і методологією науки, то в такому випадку чіткіше окреслюється поле, скажімо, філософії освіти та поле теорії освіти. За предметом теорія освіти і філософія освіти не збігаються: якщо теорія освіти оперує емпіричним матеріалом, віднаходить у ньому сталі (закономірні) відношення, або істини, то філософію освіти цікавить, як ці істини (сталі, закономірні відношення між емпіричними даними) входять (або вписуються) в коло екзистенціалів людського буття, тобто які сенси вони несуть (що дають людині).

Але тут виникають труднощі: розмірковування в концептах екзистенціалів людського буття обов'язково передбачає теоретизування над емпіричним матеріалом, з яким має справу теорія освіти. Подібне має місце і стосовно методології науки (освіти): операційні поняття – це опис дій, що мають місце відносно емпіричних об'єктів або теоретичних об'єктів, з якими проводить операції теоретичне розмірковування.

Однак демаркація теорії освіти й філософії освіти та методології освіти відбувається не стільки на рівні їх предметності, мови, скільки передусім на рівні цілей (мети дослідників, тобто демаркація має функціональний характер. Інакше, на рівні предмета мови і навіть методів дослідження розмежувати теорію освіти й філософію освіти (методологію) вкрай важко. Це розмежування проглядається на функціональному рівні. Тому складається ситуація, коли мова може йти про «дві» філософії освіти: одна, що існує за предметом дослідження, а друга – що існує за метою дослідження. Інакше, йдеться про те, що філософія освіти можлива у двох іпостасях: як філософія освіти, що за предметом відноситься до такої дисципліни, як теорія педагогіки та як ще одна філософія освіти, яка за своєю метою (функціями) відноситься до філософських дисциплін. Прецедент такого по-

